

MİFOLOGİYA VƏ DİN: İCTİMAİ ŞÜUR KONSEPTLƏRİ KİMİ

Qalib SAYILOV,

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın Folklor İnstitutunun əməkdaşı
qalibsayilov@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *Mif, mifologiya, din, folklor, mifoloji şüur, tarixi şüur, ictimai şüur.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *миф, мифология, религия, фольклор, мифологическое мышление, историческое мышление, общественное мышление.*

KEY WORDS: *myth, mythology, religion, folklore, mythological consciousness, historical consciousness, social consciousness.*

Məsələnin qoyuluşu: Mifologiya və dinin qarşılıqlı münasibətlər kontekstində tədqiqi mürəkkəb problemdir. Belə ki, hər iki sosial-mədəni özünüifadə kodu tarixən ictimai şüurun sinxron struktur vahidləridir. İstənilən xalqın, o cümlədən Azərbaycan xalqının ictimai şüur tarixində mif və din, demək olar ki, eyni tarixi başlanğıca malikdir. Din diaxron-tarixi baxımdan mifoloji şüurun parçalanıb tarixi şüura keçidi kontekstində meydana çıxır. Bu halda dinin istər politeist, istərsə də monoteist formalarının necə meydana çıxması əhəmiyyət kəsb etmir. Yəni mifologiya, din və folklor həmişə yanaşı şüur formalarıdır.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında başlıca məqsəd mifologiya və din anlayışlarını ictimai şüur konseptləri kimi araşdırmaqdır.

Din istər politeist inanc, istərsə də monoteist vəhy kimi bütün hallarda insanın “nitqindən keçərək” verballaşır (sözə çevrilir). Bu halda istənilən hadisənin nəql edilməsi onu artıq folklorlaşdırır. Çünki “folklor” anlayışının bütün mahiyyəti fikrin şifahi ifadələnməsi ilə bağlıdır. Şüurda olanın şifahi nitq vasitəsilə ifadə olunaraq “variantlaşması”, “kollektivləşməsi” və “improvizasiyalaşması” onu həm də folklor mətninə çevirir. Demək, dinin vəhy bilgisi, yəni teokosmik informasiya kimi şifahi nitqlə ifadə olunması onu folklorla birləşdirir. Beləliklə, dinlə folklorun mürəkkəb münasibətlərinin bir səviyyəsini də məzmunla (din) formanın (şifahi ifadə olunma) münasibətləri kimi də təsəvvür etmək olar. Lakin bütövlükdə götürdükdə din və folklor ictimai şüurun müstəqil formalarıdır. Bu halda, qısa da olsa, cavab verməyə ehtiyac duyulan bir sual meydana çıxır: ictimai şüur nədir?

İctimai şüur fərdlərdən təşkil olunan cəmiyyəti bütövlükdə əhatə edən total düşüncə sistemidir. Bu sistem laylı struktura malikdir. Din, fəlsəfə, folklor, ədəbiyyat, elm, incəsənət və s. ictimai şüurun formalarıdır. Həmin formalar eyni bir ictimai şüuru müxtəlif kodlar vasitəsi ilə ifadə edir. Məsələn, dövlətçilik ideyası dastanlarda epik-tarixi kodla, cəmiyyətarası münasibətlərdə sosial-siyasi təşkilolunma modellərində, dini mətnlərdə Allahın yer üzünə verdiyi mənəvi-əxlaqi modellərdə və s. ifadə olunur.

İctimai şüur diaxron strukturuna görə iki mərhələdən ibarətdir: mifoloji və tarixi şüur. İctimai şüur tarixi kateqoriyadır. Elmdə ictimai şüurun iki mərhələsi fərqləndirilir: mifoloji və tarixi şüur.

Mifoloji və tarixi şüur məkan-zamana baxışlarına görə fərqləndirilir.

Gerçəkliyi inikasın mifoloji konsepsiyasında məkan-zaman qapalı-təkrarlanan struktura malikdir.

Varlıq istər bütövlükdə (tam olaraq), istərsə də onun tərkib hissələri səviyyəsində bir nöqtədən başlanır, qapalı trayektoriya üzrə hərəkət edir və həmin nöqtədə də öz varlığını başa vurur. Bundan sonra yeni qapalı dövrə başlanır. Beləcə mifoloji dünya modelində gerçəklik qapalı, təkrarlanan kontinuum (məkan-zaman sistemi) şəklində təsəvvür olunur.

Tarixi şüur modelində məkan və zamanın qapalılığı dağılır və düzxətli kontinuumu keçir.

Mifologiya bəşər tarixinin ilkin şüur mərhələsi hesab olunur. Mədəniyyətin bu gün gördüyümüz bütün mənalı elementləri öz başlanğıcını bu və ya digər şəkildə mifologiyadan götürür. Mifologiya ilkin mədəniyyətin beşiyidir. Bu cəhətdən din və folklor da mifologiya ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Mifologiyanın əsas xarakterik cəhətlərindən biri onun sinkretik struktura malik olmasıdır.

Sinkretizm – hərfi mənada “qovuşma”, “çarpazlaşma” anlamındadır. Yəni bu gün müstəqil ictimai şüur formaları olan din, fəlsəfə, elm, ədəbiyyat, siyasət, folklor və s. mifologiyada bir-birinə qovuşmuş, birləşmiş haldadır. Bunları şərti olaraq rüşeym halı da hesab etmək olar. Ona görə də mifologiyada dini görüşlərlə folklorla aid təsəvvürlərin sərhədləri çox vaxt bilinmir.

Mifoloji şüur tarixi bəşər düşüncəsinin tarixində ilkin mərhələ hesab olunur. Bu mərhələnin sonuna doğru mifoloji şüur parçalanmalar dövrünə daxil olur. Onun parçalanaraq dağılması ilə din, folklor, elm, incəsənət bir-birindən ayrılmağa, müstəqilləşməyə başlayır. Bununla da mifoloji şüur öz yerini tarixi şüur formalarına verir.

Mifoloji şüurun parçalanması ilə ondan bir çox şüur formaları inkişaf edir. Din və folklor da mifoloji şüurdan aktual üzvlənmə keçirərək müstəqil tarixi şüur formalarına çevrilir. Bu şüur formaları həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərinə malikdir. Oxşarlıq onların ortaq mərhələsi – sinkretik mifoloji başlanğıcı ilə bağlıdır.

Ən müxtəlif ideoloji əsaslarla yazılmış tədqiqatların nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, mif və mifologiya kimi anlayışlara fərqli yanaşmalar mövcuddur. Mifologiyayı öyrənən müxtəlif elm sahələrinin nümayəndələri ona öz baxış bucaqlarından, malik olduqları düşüncə əsasında yanaşmışlar. Məsələn, tarixçi üçün mif hər bir milli tarixin uydurma xarakterli başlanğıcıdır. Psixoloq mifə psixikanın ilkin modeli kimi yanaşır. Filoloq-ədəbiyyatşünas üçün mif bədii düşüncənin başlanğıcı və ilkin şəklidir. Folklorşünas mifologiyaya bütün folklor obraz və süjetlərinin arxetipik qaynağı kimi yanaşır. Bu fərqli yanaşmaları çox sadalamaq olar. Lakin burada dünyanın fikir nəhənglərindən olan Mirça Eliadenin bir qənaətini sitat gətirmək, bizcə, məsələyə tam aydınlıq gətirər. O yazır: “Mifin elə bir tərifini tapmaq mümkün deyildir ki, həm bütün alimlər tərəfindən qəbul edilsin, həm də mütəxəssis olmayanlar üçün də anlaşılıq olsun. Bununla bərabər, bütün arxaik və ənənəvi cəmiyyətlərdəki bütün mifləri və onların bütün funksiyalarını əhatə edən universal tərif tapmaq mümkündürmü? Mif mədəniyyətin fəvqəladə dərəcədə mürəkkəb gerçəklərindən biridir. Onu ən çoxsaylı və biri-birini tamamlayan aspektlərdə öyrənmək və şərh etmək olar. Mənə elə gəlir ki, aşağıdakı tərif daha yatımlı olacaqdır. Ona görə ki, o, bizi maraqlandıran məsələni geniş şəkildə əhatə edir: mif müqəddəs tarixi bəyan edir, “bütün başlanğıcların başlanğıcı olan” yaddaşaqqədərki zamanda baş vermiş hadisələr haqqında danışır. Mif nəql edir ki, reallıq hər şeyi bütünlükdə ehtiva edən dünya, kosmos şəklində, yaxud təkə onun fraqmentləri (adaların, bitki aləminin, insan davranışı, yaxud dövlət qurulması) şəklində olmasından asılı olmayaraq, fəvqəladə varlıqların igidlikləri sayəsində öz təcəssümünü, gerçəkləşməsini necə tapmışdır. Bu, həmişə hansısa “yaradılış” haqqındakı hekayədir. Bizə xəbər verilir ki, nə necə baş verib və biz mifdə bu “nə isə”nin mövcudluğunun qaynaqlarına yaxın oluruq. Mif baş verənlər haqqında həmişə həqiqəti danışır” [1, s. 33-34].

İndi isə ömrünü dünya mifoloji sistemlərinin öyrənilməsinə həsr etmiş alimin mifə “onun bütün alimlər tərəfindən qəbul edilən və mütəxəssis olmayanlar üçün anlaşılıq olan tərifini tapmağın mümkün olmaması” haqqında sözlərlə “özünü sığortalayaraq” verdiyi tərifə nəzər salaq. Mirçə Eliadeye görə:

~ Mif hər bir fərqli yanaşmada fərqli şərh olunmaq imkanına malik anlayışdır. Bu cəhətdən onun arxaik və ənənəvi cəmiyyətlərdəki təzahür səviyyələrini əhatə edən universal tərifə tapılmamışdır.

~ Mif insanlığın kültür tarixinin ən mürəkkəb fenomenlərindən biridir.

~ Onu obyektiv reallıq olaraq qavramaq mümkün olmayıb, yalnız hər bir tədqiqatçıya “görünən” tərəfləri baxımından şərh etmək mümkündür.

~ Mifə “müqəddəs tarix” kimi yanaşmaq daha universal və asan yanaşmadır. Çünki hər bir mif dünyanın necə yaranmasını nəql edir. Bu cəhətdən mifin “həmişə hansısa yaradılış haqqındakı hekayə” olması onun ən ümumi və universal poetik göstəricisidir.

~ Mifin mahiyyətini onun həqiqətə iddiası təşkil edir. Yəni hər bir mif onun məzmununun bizə bu gün hansı təsir (fantastika, yalan, uydurma, sadələh inanc və s.) bağışlamasından asılı olmayaraq, öz dövrünün insanları tərəfindən həqiqət – doğru olan kimi qəbul olunur.

M.Eliadenin verdiyi bu tərif də, elə onun özünün dediyi kimi, tərifdən daha çox şərhdir və burada ən mühüm məqam mifin həqiqətlə, gerçəkliliklə eyniləşdirilməsidir. Bu nöqtə folklor-din münasibətlərinin tədqiqi baxımından da mühümdür. Miflər dünyanı izah, şərh edən mətnlər kimi dünyagörüşü xarakterindədir. Dini mətnlər də dünyanı izah və şərh edir. Mif öz izahlarını həqiqət olaraq qəbul etdiyi kimi, dini düşüncənin də bütün mahiyyətində həqiqət durur.

Mifin həqiqətə iddiası digər tədqiqatçılar tərəfindən də qəbul olunur. Bu cəhətdən diqqəti ilk növbədə M.İ.Steblin-Kamenskinin məşhur yanaşması cəlb edir. O, “Mif” adlı kitabında yazır ki, mif nə dərəcədə qeyri-həqiqət olmasından asılı olmayaraq, yarandığı və yaşadığı yerdə həqiqət kimi qəbul olunan hekayədir” [2, s. 4].

Bu fikir-cümlədə iki nöqtə diqqətçəkicidir:

Birinci, mif bu gün bizə “qeyri-həqiqət”, yəni doğru olmayan, uydurma təsiri bağışlayır. Doğrudan da, mifin məntiqi müasir insanın şüur məntiqi ilə üst-üstə düşmür.

İkincisi, mif yarandığı və yaşadığı epoxada həqiqət kimi qəbul olunur.

Məsələnin bu tərəfi bizə mifə yanaşmada iki baxış bucağı verir:

~ Mifə bizim yanaşmamış;

~ Mifə ibtidai insanların yanaşması.

İbtidai insan mifə düşüncə ilə yaşayır. Mif onun üçün dünyanı qavramanın yeganə şüur modelidir. O, özü də daxil olmaqla hər şeyə mifin gözü ilə baxır və ətrafında baş verən bütün hadisələri mifin məntiqi ilə izah edir. Buradan çıxan ən böyük nəticə ondan ibarətdir ki, biz mifi hər hansı bir şəkildə, miqdarda və miqyasda anlamaq və M.Eliadenin ifadəsi ilə desək, şərh etmək istəyiriksə, onda müasir tarixi şüur məntiqinə deyil, mifoloji şüur məntiqinə əsaslanmalıyıq. Yalnız bu halda bəşər düşüncəsi üçün hələ də fenomen olaraq qalmaqda davam edən mif “öz üzünü” müəyyən tərəfləri ilə bizə göstərə bilər.

Diqqət edin, ömrünü dünya miflərinin öyrənilməsinə həsr etmiş nəhəng antropoloq-strukturist K.Levi-Stros necə də sadə şəkildə yazır: “Mif nə qədər ki, mif kimi qavranılır, o, mif olaraq qalır” [3, s. 19].

Bu “sadə fikir” özündə böyük mənalara daşıyır. Burada da mifin mahiyyəti həqiqət anlayışı müstəvisində şərh olunmuşdur. “Mif kimi qəbul” olunmaq məhz bunu nəzərdə tutur. Yəni bir mif mətni

nə qədər ki, həqiqət olaraq qəbul olunur, o, mif olaraq qalır. İnsanların mifin “həqiqətinə” inamı itən kimi o, hər hansı folklor mətninə çevrilir.

Qeyd edək ki, bu fikir çox maraqlı, eyni zamanda maraqlı olmaqla yanaşı, həm də müasir mifşünaslıq tədqiqatları baxımından çox ciddi metodoloji yanaşmadır. Belə ki, müasir alimlər arasında toplanmış mətnlərdən hansının mif olub-olmaması həmişə mübahisələrə səbəb olur. Bəzən tədqiqatçılar mətnin mifoloji obrazlarla zənginliyini əsas götürüb, onu “mif” kateqoriyasına aid edirlər. Ancaq bu zaman hər bir mif mətninin poetikası üçün universal olan bir cəhəti (əslində, qızıl qaydanı) unudurlar: mətnin mif hesab olunub-olunmaması “inanc” konsepti ilə bağlıdır. Yəni həmin mətn müasir insanın inanışları sırasına aiddirsə, onu mif hesab etmək olar. Ona görə ki, inam/inanış/inanc mifin mahiyyətini təşkil edir. Əgər insan mifin məzmununa inanırsa, onda bu mətn mifdir, inanmırsa hər hansı folklor mətnidir.

Mif poetikasının daha bir nüfuzlu mütəxəssisi olan Y.M.Meletinski yazır: “Mif yunan sözü olub, hərfən, rəvayət, söyləmə anlamını bildirir. Adətən, tanrılar, ruhlar ilahiləşdirilmiş, yaxud öz mənşəyi etibarilə tanrılarla əlaqəli olan qəhrəmanlar, ilk zamanda fəaliyyət göstərmiş, dünyanın, onun təbii və mədəni elementlərinin yaradılmasında birbaşa, yaxud dolayısı ilə iştirak etmiş ilk əcdadlar haqqında əhvalatlar nəzərdə tutulur. Mifologiya həm tanrılar və qəhrəmanlar haqqında belə əhvalatların məcmusu, həm də eyni zamanda dünya haqqında fantastik təsəvvürlərin sistemidir. Miflər haqqında elmi də mifologiya adlandırılır” [4, s. 634].

İndi isə müəllifin fikirlərini tezisləşdirməyə çalışaq. Beləliklə, Y.M.Meletinskiyə görə:

~ “Mif” sözü leksik baxımdan təhkiyə/narrativ ilə bağlı anlayışdır.

~ Miflər metafizik varlıqlar və onlarla bağlı insani varlıqlar haqqında əhvalatlardır.

~ “Mifologiya” sözü bir tərəfdən miflərin məcmusudur, digər tərəfdən dünya haqqında fantastik təsəvvürlər sistemidir (dünya modeli), başqa tərəfdən də miflər haqqında elm sahəsinin adıdır.

Mifologiya sahəsində başqa bir nüfuzlu alim “mif” və “mifologiya” terminlərini belə ümumiləşdirmişdir:

“Mif” termini elmdə iki əsas mənada işlədilir:

1) sözlü təhkiyə mətni kimi;

2) dünya haqqında təsəvvürlər sistemi (dünya modeli) kimi [5, s. 75].

Müəllif mifi birinci halda danışılan (sözlü) mətn, ikinci halda ibtidai insanların şüur hadisəsi (dünya modeli) kimi göstərmişdir.

A.K.Bayburin “Mifologiya” termininin elmdə üç mənada işləndiyini göstərmişdir:

1. Bir mədəni-tarixi ənənəyə məxsus olan miflərin (söyləmələrin) toplusu;

2. Dünya qavrayışının xüsusi forması;

3. Mifləri və mifoloji sistemləri öyrənən elmi fənn [6, s. 80].

Müəllif mifologiyayı birinci halda danışılan (sözlü) mif mətnlərinin toplusu, ikinci halda ibtidai insanların şüur hadisəsi (dünya modeli), üçüncü halda miflər haqqında elm sahəsi kimi ümumiləşdirmişdir.

Göründüyü kimi, “mif”lə “mifologiya”nın mənaları iki halda üst-üstə düşür, başqa sözlə, eyniləşir. Lakin bu, tam eyniləşmə, yaxud bütöv oxşarlıq deyildir. Bu terminlərin eyniləşdiyi məqamlarda nümayiş etdirdikləri fərqlər barəsində müasir Azərbaycan folklorşünaslığında miflər haqqında yeni paradigmalardan müəllifi S.Rzasoy öz tədqiqatlarında belə yazır: “Deyilənlərin (A.K.Bayburinin dediklərinin – Q.S.) axarında görürük ki, “mif” termininin hər iki mənası ilə “mifologiya” terminin birinci və ikinci mənaları üst-üstə düşür. Sözlü mətn mənasında “mif” tək bir mif mətnini, “mifologiya” isə həmin mətnlərin cəmini nəzərdə tutur. Mifik şüur mənasında isə “mif” mifoloji şüurun tək bir vahidini,

bir mifologeni (yəni mifik motivi – Q.S.) , “mifologiya” isə bütövlükdə mifik şüur sistemini nəzərdə tutur” [7, s. 175]. “Nəzərə almaq lazımdır ki, şüurdakı modelin sintaqmatik gerçəkləşməsi olan sözlü mətn (təhkiyə – hekayə mənasında olan “mif”) ilə həmin mif-təhkiyələrin toplusu olan “mifologiya”nın mənalı biri-biri ilə kəsişmə də, tam şəkildə eyni deyildir. Şüurda olan mifoloji dünya modeli söz kodu vasitəsi ilə “mif-mətn”də reallaşır. Bu “mif-mətn” öz daxili məzmunu etibarilə dünya modelini özündə ehtiva edən sintaqmatik sistemdir. Həmin “mif-mətn”lərin cəmindən toplu halına gələn “mifologiya” da sistemdir. Lakin o, hər hansı etnik-mədəni ənənənin miflərini vahid münasibətlər sistemində birləşdirən makrosistemdir. Burada təkin ümumiyyə münasibəti var. Ümumi təklərdən təşkil olunduğu, tək ümumünün əlamətlərini daşdığı halda, (damla dəniz suyunun keyfiyyətlərinə malik olsa da, heç vaxt dənizi əvəz edə bilmədiyi kimi) tək (mif-mətn) də heç vaxt ümumünün (miflərin sistemi olan mifologiyanın) ekvivalenti ola bilmir. Bu halda sintaqmatik “mif” və onların toplusu olan “mifologiya” ifadə planları nisbətində olub, məzmun planı olan “mif-dünya modelinin” müxtəlif təzahür-ifadə səviyyələrini təşkil edir. Başqa sözlə, “mif-sintaqm” və “mifologiya-sintaqm” öz aralarında vahid məzmunun ifadələnməsinin fərqli pillələri nisbətindədir [8, s. 55-56].

İşin yeniliyi və nəticəsi: əldə etdiyimiz qənaətlərə görə:

~ Mifologiya və din təkcə diaxron kontekstdə deyil, eyni zamanda sinxron struktur hadisələri kimi də bağlıdır.

~ Materialist bazalı tədqiqatlarda din mifologiyanın törəməsi hesab olunur. Lakin sinxron yanaşma onları vahid kökə bağlı şüur formaları kimi səciyyələndirməyə imkan verir.

~ Bizim yanaşmamıza görə, mifologiya və din eyni başlanğıca – teoinformativ qaynağa bağlıdır.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan din tarixi, mifologiya, ibtidai fəlsəfə ilə bağlı digər tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə işdən ali məktəblərdə din və mifologiyanın tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Элиаде М. Аспекты мифа. Москва: Академический проект, 2001, 240 с .
2. Стеблин-Каменский М.И. Миф. Ленинград: Наука, 1976, 121 с.
3. Леви-Строс К. Структурная антропология. Москва: Глав. Ред. Вост. Лит., 1985, 536 с.
4. Мелетинский Е.М. Общее понятие мифа и мифологии / Мифологический словарь. Гл. ред. Е.М.Мелетинский. Москва: Советская энциклопедия, 1990, с. 634-640.
5. Байбурин А.К. Миф / Свод этнографических понятий и терминов, вып. 4. Москва: Наука, 1991, с. 75-78.
6. Байбурин А.К. Мифология / Свод этнографических понятий и терминов, вып. 4. Москва: Наука, с. 80-83.
7. Rzasoy S. Şüurun inkişaf mərhələləri: mifoloji və tarixi şüur // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, XLI kitab. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, s. 168-201.
8. Rzasoy S. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı: Nurlan, 2008, 188 s.

Галиб Сайилов

МИФОЛОГИЯ И РЕЛИГИЯ КАК КОНЦЕПТЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ**РЕЗЮМЕ**

Религия в диахронно-историческом аспекте создается в контексте распада мифологического мышления и перехода к историческому мышлению. В таком случае, пути формирования политеистической или же монотеистической форм религии не обладают никаким значением. Иными словами, мифология, религия и фольклор формы общественного сознания, которые сосуществуют. В результате исследования мы пришли к выводу, что

- Мифология и религия связаны не только в диахронном аспекте, но и как синхронные структурные явления.
- В исследованиях, основанных на материализм, религия считается производным мифологии. Но синхронный подход дает возможность характеризовать их как форм мышления, связанных с единым началом.
- По нашему мнению, мифология и религия берет свое начало от единого теоинформатического источника.

Galib Sayilov

THE MYTHOLOGY AND THE RELIGIOUS AS THE CONCEPTS OF SOCIAL CONSCIOUSNESS**SUMMARY**

From the diachronic–historical point of view the religious appears in the context of mythological consciousness fragmented and transferring to the historical consciousness.

In this case it is not important how polytheist or monotheist forms appeared. So, the mythology, religious and folklore are adjoining consciousness forms. According to our investigation results:

- The mythology and religious are closed not only in the diachronic context, but also as the synchronic structure events.
- In the studies based on materialist base the religious is considered the derivative of mythology. But the synchronic approaching gives an opportunity to characterize them as the consciousness forms belonging to the unit root.
- To our opinion, the mythology and the religion belong to the identical beginning — to the teoinformative source.